

О. І. Шама
(Тернопіль)

ПОЛЬСЬКИЙ «ЕКЗЕКУЦІЙНИЙ РУХ» ТА ВИНИКНЕННЯ ІДЕЇ ЄДИНОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Реформація розвіяла ідеократію римсько-католицької церкви, а отже, й усталену «римоцентричну» історіографію: ті суспільні групи, що прагнули дійти до влади, потребували нової, щоб «легітимізувати» свої претензії. Щоб краще зрозуміти специфіку цих змін, необхідно зробити суттєву «поправку» на властивий країнам Центральної Європи (Польщі, Литви й Русі) «патримоніальний» тип організації суспільства.

«Розпорошеність» влади у Речі Посполитій між монархом, церковно-магнатською елітою й шляхетськими земськими спільнотами конституювала різні співвідношення між окремими політично активними групами. До середини XVI ст. у державах Ягеллонів загалом існувала рівновага «складників влади», яку можна представити як рівновагу між «Річчю Посполитою земською» і «Річчю Посполитою монаршою». Здійснюючи «колективний патронат» над землями, монарх та його «співправителі»-сенатори (пани ради) полишали місцеві справи на шляхетське самоврядування, не втручаючись у нього й не змінюючи споконвіку існуючих стосунків. «Освятила» цей традиційний уклад сил «римоцентрична» ідеологія «гармонійного суспільства», яка в умовах Речі Посполитої була виразником компромісу не між церковною й світською ієрархією, як у Західній Європі, а між «колективним патроном» — «патримоніальною» монархією й «колективним клієнтом» — земськими шляхетськими спільнотами.

Порушення рівноваги відбулося внаслідок посилення тиску з боку зовнішніх противників — Кримського ханства та його сюзерена — Османської імперії — й викликаного ним екстраординарного підвищення податків і військових тягарів. Стани погоджувались на збільшення традиційних обов'язків, лише одержавши певні поступки з боку монархії.

Врешті решт стани (земські шляхетські організації) добилися виходу за межі локальної політичної сфери й стали реально впливати на загальнодержавну політику.

Початково вимоги «екзекуціоністів» не виходили за рамки «справедливого» розподілу тягарів між всіма суспільними й територіальними групами. Здебільшого йшлося про церковно-магнатську еліту — територіальна шляхта, незадоволена її домінуванням, вимагала від короля проведення «екзекуції маєтків», левова частка яких опинилася в руках вельмож й церковної верхівки. Саме ця обставина і стала початком бурхливих сеймів й усього «золотого віку» Сигизмунда Августа. Звинувативши Велике князівство Литовське у нібито привілейованому становищі, «екзекуціоністи» почали вимагати від короля «довершення» унії, щоб змусити литовців і русинів «справедливо» віддавати належну їм частку видатків на оборону. У фінансовому відношенні вимога унії є нічим іншим, як спробою перекладання військових витрат на плечі монарха. Розуміння дійсності як єдності Бога й створеного ним Універсума зумовлювало розуміння держави як єдності монарха із всіма його володіннями, від чого недалеко було й до ідеї єдності церкви, законодавства та управління в усіх цих володіннях. Зовсім нічого немає дивного у тому, що саме шляхта коронних земель — численна й галаслива — виступила її «мотором»: адже це її лідерам — «екзекуціоністам» — читачам Платона й Арістотеля, вдалося створити сугестивний, а головне — наочний образ Речі Посполитої як «великого міста», «громадяни» якого — лицарі — шляхта — користуються всією повнотою особистих й політичних прав.

Наскільки цей образ «небесної держави» виявиться привабливим, показують подальші кроки до унії. У 1562 р. литовсько-руське боярство, зваблене перспективами шляхетської свободи, які відкривала перед ним об'єднана Річ Посполита, пропагована польськими й руськими публіцистами, на військовому зборі біля Вітебська заявило про своє погодження з ідеєю унії.

До 1562 р. шляхетський загальний руських й литовських земель був наче зачарований видінням ідеальної Речі Посполитої, хоч і розкиданої по полях, але сильної спільним сеймом, у якій боярство-земянство нарешті позбудеться «патримонії» панів рад, одержить право голосу у сеймах і сеймиках, а також «братську» допомогу у війні проти «Московського».